

* * *

УДК 94(437.1.2)

Бевзюк Є. В.,
доктор історичних наук, доцент кафедри
міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), evbevzuk@gmail.com

Мова як визначальний чинник ЕТНОЗБЕРІГАЮЧОЇ ПРОГРАМИ ЛУЖИЧАН

Історико-політична специфіка розвитку Лужицької області Німеччини позначилася не лише на змісті її соціально-економічних перетворень, але й визначила особливості процесу формування етнозберігаючої програми лужицьких мешканців цього регіону. В рамках цієї публікації зроблена спроба виявити вагомість мовного чинника в змісті формування локально-провінційного патріотизму лужичан як важливої риси закріплення етнічної ідентичності лужицького соціуму.

Ключові слова: етнічне пробудження, нація, слов'яни, лужицькі серби, Німеччина, ідея, ідеологія, мова, національна політика, етнополітика.

Феномен серболужицької етноісторії та етнічного самозбереження викликає значний науковий інтерес у контексті вивчення культурного та етнополітичного розвитку народів і держав європейського континенту на шляху до формування інтегрованої європейської цивілізації ХХІ ст. Водночас історія серболужичан демонструє варіантну модель багатовікового міжнаціонального співіснування етнічної меншості – лужицьких сербів з більшістю – державотворчим німецьким народом, що дозволяє використати позитив цього історичного досвіду для співжиття українців із національними меншинами в Україні. Таким чином, в рамках нашої публікації зроблена спроба виявити вагомість мовного чинника у формуванні локально-провінційного патріотизму лужичан як важливої риси закріплення етнічної ідентичності лужицького соціуму.

Як відомо конфесійні відмінності утворювали неоднозначні, політичні тенденції. Наприклад, розкол лужицьких сербів на католиків і протестантів ускладнив процес утворення єдиної лужицької мови. В цьому зв'язку варто навести вислів Я. П. Йордана, який процес пробудження народу безпосередньо пов'язував із необхідністю знищити перешкоду, «що колись виникла на тлі релігійної ненависті, та, відповідно, вибудувати нову будівлю, яка би стала для нас зручним і світлим житлом» [7, s. 17]. До того ж, зміст конфесійної відмінності підкреслювався й відсутністю єдиного літературного стандарту, що стало підставою для Я. А. Смолера навіть іронічно констатувати: «існує майже сміховинна відмінність євангельської та католицької орфографій» [9, s.

У]. З часом, після багаторічних зусиль верхньолужицького католицького священика з Радвору Ю. Г. Светлика, була створена католицька верхньолужицька літературна мова. До наших днів дійшов перший «Латино-сербський словник», верхньолужицькою мовою. В той самий час мовно-писемний алгоритм світоглядних переконань Ю. Г. Светлика відрізнявся від протестантської ідеї, яка вибудовувалася на тлі верхньолужицької літературної мови, що, безумовно, не сприяло подоланню мовно-регіональних відмінностей у лужичан. На практиці протягом XVII–XVIII ст. стараннями релігійних інтелектуалів формуються зразки нижньолужицької і верхньолужицької писемних мов. Як наслідок, у одного народу утворилася ситуація так званої «мовно-літературної дихотомії». Про існування дихотомії в лужицькому мовному середовищі ми можемо дізнатися з листів О. М. Бодяньського. Історично відомий факт, що останній приділяв «багато часу, – про це ми дізнаємося із його листа до М. Максимовича, – для вивчення мов сорабо-вендської і сербської» [2, арк. 6]. У 1843 р. О. М. Бодяньський напише своєму батькові перелік мов, з якими він зміг ознайомитися за кордоном, це – «серболужицька нижня» та «серболужицька верхня». Остання мова – «серболужицька верхня» – навіть стала основою для протестантського (євангелістського, центрального) і католицького (периферійного) варіантів писемних мов.

Наявні джерела та дослідження дозволяють нам стверджувати, що процес становлення серболужицьких літературних мов, останні ми визначаємо як етноідею та фактор консолідації, досить складно втиснути в рамки однозначної оцінки з причини значної кількості локальнодіалектних особливостей, які відчутно позначилися на процесі формування та якості єдиної серболужицької етнозберігаючої ідеології. Суперечливість такої ситуації варто прокоментувати, спираючись на слова сучасників тих подій. Вони зауважили: «Скільки парафій, стільки й діалектів». При цьому священик А. Тара у своїй книзі із прикрістю напише: «Я знаю, що немає мови, крім вендської, в якій було б настільки багато діалектів» [4, s. 82]. Фактично склався певний локально-світоглядний парадокс, змістом якого було розмаїття лужицьких діалектів.

У той самий час конкуренція представників різних релігійних конфесій дещо стимулювала конкурентно-творчу активність інтелектуалів у плані творення на тлі регіонального діалекту певного мовно-літературного стандарту. При цьому наявне міжконфесійне суперництво не тільки сприяло готовності членів євангелістичної партії толерантно сприймати серболужицьку мову, але навіть стимулювала їх етнокультурну активність. Схожу думку ще в першій чверті ХІХ ст., після своєї мандрівки слов'янськими землями, висловив випускник Віленського університету – канонік Брестського капітулу, уніат М. Бобровський. Він, дослідивши минуле та спостерігаючи за сучасним для нього станом сербів, дійшов висновку, що тільки завдячуючи діяльності різних регіональних парафій «мова лужицька утрималася на такому малому просторі землі між німецькими племенами» [1, с. 256]. З нашого боку додамо, що саме сільські та міські священнослужителі довгі роки були тією єдиною єднавчою ланкою між лужицькими дисперсними етнічними фрагментами. Переважно духівництво визначало горизонт суспільно-

політичних і культурних уявлень неграмотного селянства настільки, щоб вони хоча б приблизно змогли уявити собі безліч етнічних інтересів і протиріч на широкому німецькому просторі. При цьому аж до середини XIX ст. – до закріплення в сербських селах нової інтелігенції – ніхто, крім священика, не міг відігравати таку важливу роль і так впливати на етнічну свідомість. Фактично релігійна сфера була в історії народу одним із засобів збереження його культурної самобутності. Отже, варто визнати, що етнічний фундамент та його релігійні компоненти в суспільному житті лужичан XVIII–XIX ст. практично ніколи не виступали в так званому «чистому» вигляді. Не підлягає сумніву, що релігія та її інститути з допомогою своїх ціннісних установок активно впливали на міжнаціональні відносини в лужицьких районах Німеччини. Будучи тісно пов'язаним із суспільною свідомістю і різними сферами життєдіяльності людини, релігійний чинник у сербів увійшов у культуру, мову, освіту, мораль, і, в тому числі, в політику.

Отже, можемо констатувати, що суперництво на рівні конфесійних інтересів фактично «заморозило» наявне розмаїття регіональних діалектів. Це стало додатковим, поряд із політичним, стримуючим чинником становлення єдиного мовно-культурного знаменника в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації. При цьому цей «стримуючий чинник» протягом багатьох років як створювали, так і долали лужицькі релігійно-духовні лідери.

Пояснимо наше твердження фактами з історії становлення серболужицьких літературних мов, яку ми розглядаємо у якості головного елемента сербської етнозберігаючої програми, а також вважаємо частиною парадигми збереження лужицького народу. На нашу думку, з'ясування вагомості мовного контексту в змісті лужицького пробудження, в порівнянні з іншими західними слов'янами, є особливо важливим. Подібний підхід диктується логікою дослідження. Фактично без нього неможливо зрозуміти співвідношення етнічної свідомості, що знаходилася у лужичан на стадії модернізації, із пошуком адекватних форм вираження виразу цієї свідомості. Модернізація останньої, як би це парадоксально не звучало, далеко не завжди задовольняється етнічними традиціями і таким атрибутом етнічності, як наприклад, національний одяг. Майже тому на рубежах XVII–XVIII ст., в інтересах своїх релігійних конфесій лужицькі духовно-релігійні лідери свою діяльність зосереджували переважно на процесі мовної кодифікації та «підганяли» лужицьке діалектичне розмаїття до змісту своїх релігійно-конфесійних інтересів. Відповідно до змісту історичної особливості цього процесу, в Лужиці з часом виникли різні літературні мови. Той факт, що як тоді, так і пізніше мовно-діалектичне зближення долалося етноінтелектуалами не надто охоче, пояснюється не тільки історичними особливостями серболужицької історії, але й, в тому числі, небажанням деяких провінційних релігійних діячів шукати компроміс у справі створення єдиної серболужицької мови. І наша критика серболужицьких ідеологів відносно їх неспроможності йти на компроміс у справі творення мовно-ідейного знаменника лужицької єдності має обґрунтований характер. Щоб до кінця зрозуміти наше твердження, варто згадати той факт, що всі європейські народи XVIII–XIX ст. для реалізації національного

принципу пройшли шлях мовної єдності, а лужицькі серби так і не змогли подолати свою мовну дихотомію. Фактично розкол на «євангельську і католицьку орфографію», – критично напише Я. А. Смолер, – гальмує уявлення про наші спільні духовні досягнення» [9, s. 4–6]. Світоглядні переконання останнього поділяв інший діяч пробудження М. Горнік [5, s. 162].

Тому цілком символічно, що на північному заході від Будишина на базі куловського діалекту формувалася католицький варіант верхньолужицької літературної мови. Це був один з двох конфесійних варіантів поряд з євангелічним діалектом, який також використовувався у Верхній Лужиці до створення єдиної верхньолужицької літературної норми. Активними провідниками ідеї втілення католицької писемності в лужицьке середовище були Ю. Г. Светлик, брати М. Шимон та Ю. Шимон. Я. А. Смолер пізніше з повагою відгукнувся про Ю. Г. Светлика, зазначивши, що він не тільки зробив повний переклад католицького варіанту Біблії, але в той самий час зумів «видати для мешканців Верхньої Лужиці» верхньолужицький мовний словник [10, s. 24–25].

Майже в той самий час, поряд із розвитком верхньолужицької літературної мови, схожі мовні процеси відбувалися у Нижній Лужиці. Одним із провідників ідеї мовної емансипації лужичан, але на тлі нижньолужицького діалекту, був поляк за походженням Я. Б. Фабріціус (1681–1741). Закінчивши університет у Галле, з 1701 р. він починає виконувати обов'язки священика в Нижній Лужиці. Згодом Я. Б. Фабріціус буде обіймати високу посаду суперінтенданта у Котбусі, а потім й інспектора церков і шкіл всього Котбуського округу. У 1706 р. він відкрив першу у Котбусі друкарню та опублікує тоді ж свій переклад лютеровського катехізису місцевим нижньолужицьким діалектом. Фактично Я. Б. Фабріціус створює писемний варіант хочебузького діалекту, який по суті і ліг в основу нижньолужицької писемної, а згодом і літературної мови. Таким чином, варто визнати: лужицькі релігійно-духовні діячі, розширюючи ту чи іншу мовно-літературну форму в лужицькому етнічному ареалі, опосередковано все ж створювали певну духовну конкуренцію в товаристві сербських духовно-релігійних діячів, що в цілому не приводило до утворення стану міжконфесійного політичного протистояння в лужицькому соціумі, однак і не сприяло зближенню сербських лідерів на тлі спільної етнозберігаючої ідеології.

Таким чином, до кінця XVIII ст. створився певний духовний фундамент сербського пробудження. Його зміст лежав, з одного боку, в площині визнання посередницьких послуг німецького компонента в процесі трансформації західноєвропейської культури до змісту етнозберігаючої концепції лужичан. З іншого боку філософська основа національного патріотизму складалася з ідеї мовно-культурної емансипації народу на тлі науково-релігійного компонента лужицького пробудження. Безумовно, неправомірним буде твердження, що такий підхід та відповідна політико-культурна практика з самого початку замислювалися лужицькими діячами як єдино можливий шлях власного етнічного збереження та розвитку. Скоріш за все Ю. Г. Светлик, М. Н. Шимон, Ю. Й. Шимон, Я. Б. Фабріціус загалом не вибудовували єдиної концепції етнічного пробудження: згадаємо наявність цілої низки проєктів мовної кодифікації – нижньолужицький, верхньолужицький (протестантський і католицький мовні

варіанти). В той самий час, варто визнати, що об'єктивні умови існування лужицького народу, його історія також не створювали сприятливої атмосфери для появи радикального проекту етнічного пробудження.

З огляду на зазначене, буде все ж справедливим визнати лінгвоцентричність лужицького пробудження головним чинником формування етнозберігаючої ідеології лужичан. Споконвіку серби були об'єднані релігійним, патріархальним селянським культом та етнічною свідомістю. Остання відрізняла їх від німців, але не виходила за рамки традицій і релігії. Релігійність серболужичан була даниною їх історичній долі. Не в останню чергу вона підтримувалася устроєм традиційного селянського побуту. Навіть сучасні німецькі дослідники визнають релігійність у якості ментальної риси сербського соціуму. «Значною мірою, – пише сучасний німецький славист М. Валде, – сільське населення в сербському національному русі було охоплене національно-релігійною свідомістю, яка досі у них такою і залишається» [11, s. 16].

При цьому у визначення «релігійне» автор дослідження не вкладає лише класичне поняття «релігія», тобто особливу форму усвідомлення світу, яка обумовлена вірою в надприродне та включає в себе звід моральних норм і типів поведінки. В контексті лужицького пробудження вислів «релігійне» ми скоріше трактуємо з філософської, а точніше – з світоглядно-філософської точки зору. Такий підхід також дозволяє розглядати зміст релігії як певну сукупність поглядів, яка доповнює освіту, що виконує в суспільстві важливі функції забезпечення збереження духовної складової суспільства. До речі, як ми вже підкреслювали, в серболужицькому пробудженні релігійні аспекти, діяльність теологів протягом багатьох років визначали позитивну динаміку лужицької емансипації. Для підтвердження наших слів наведемо вислів польського правника, історика В. Богуславського, якого за його сумісню із М. Горніком «Історію сербського народу» по праву можна вважати одним із інтелектуальних натхненників серболужицького пробудження. Конкретизуючи значення релігійного чинника в змісті формування етнозберігаючої ідеології лужичан, В. Богуславський стверджував: «жоден серболужицький район, в якому постійно проходили проповіді народною мовою, не онімечився, що не можемо сказати про ті райони, в яких відсутність проповідей «рідною мовою» призводила до «втрати почуття народності, що ставало причиною їх онімечення» [3, s. 241]. Таким чином, у період активізації лужицького руху за власне етнічне збереження духовна практика обох християнських конфесій здійснювала помітний вплив на процес лужицького пробудження на тлі кодифікації серболужицької мови. Відповідно, реформаторська, ранньопросвітницька, а потім і просвітницька активність лужицьких теологів і вчителів створювала певні умови для ідеологізації лужицького етнозберігаючого руху.

Загалом серболужицьке пробудження варто вважати рухом соціально активної частини суспільства, яка переважно зосереджувала свій творчий потенціал у напрямі реалізації програми духовної емансипації народу. В цій програмі неможливо заперечити її лінгвоцентричну основу. На цю обставину прямо вказували в своїх працях серболужицькі будителі М. Горнік, Я. П. Йордан, Я. А. Смолер. У цьому зв'язку

варто додати, що пізніше в сорабістичних працях таких науковців, як Г. Шустер-Шевц, Л. Будагова, А. Липатов, С. Никольський, П. Янеке, присвячених періоду сербського пробудження, процес мовної кодифікації, а потім і поява літературної мови, визначені як головні атрибути етнічності і фактори етнічної консолідації. У той самий час, в марксистській історіографії (К. Трофимович, Г. Санчук, Я. Шолта) теза про виключну лінгвоцентричність лужицького пробудження сприймалася, скоріше, як дещо неорганічне щодо змісту марксистської ідеології твердження. Лінгвоцентричний аспект був віднесений в радянській сорабістиці до другорядного чинника з причини розуміння істориками соціально-економічних передумов у якості головної рушійної сили процесу лужицького пробудження.

На наше переконання, наукові дискусії відносно визначення пріоритетності складових дилем: матеріальне – соціально-економічне або свідоме – ідейно-лінгвістичне в змісті серболужицького пробудження становитимуть благодатний творчо-пошуковий ґрунт ще не для одного покоління дослідників. Водночас вважати лінгвоцентричність ідеєю у сербській програмі етнічного збереження, а тим більше надавати пріоритетність мовному чиннику в процесі лужицького пробудження, на нашу думку, буде цілком обґрунтованою позицією. Тим більше, що деякі сучасні дослідження дозволяють говорити не про появу серболужицької писемної мови в XVI ст., а свідчать саме на користь твердження про її пробудження та поступову інтродукцію писемно-мовної ідеї у концепцію етнічної емансипації. У цьому зв'язку наше судження варто підтвердити переконливим фактичним матеріалом. Так, на сьогодні найбільш раннім відомим пам'ятником серболужицької писемності є Магдебурзький рукопис XII ст. Рукопис складається з чотирьох пергаментних листів, на яких написаний текст латинського псалма та його підстрочний переклад німецькою та старолужицькою мовами. До того ж, не менш цікавим фактом з точки зору визначення початку процесу пробудження серболужицької писемної мови є текст «Сербської Будишинської присяги» від 1532 р. Першість відкриття та опису документа належить сербському священику та публіцисту М. Горніку [6, s. 49–53]. В тексті присяги була прописана клятва на вірність імператору, сюзерену та бургомістру, а сам текст отримав право підписувати лужицькі городяни. З соціальної і культурно-історичної точок зору «Сербська Будишинська присяга» є свідченням визнання громадянської правової рівності лужицьких сербів із німецьким населенням Будишина. В той же час визнавалося право лужичан користуватися своєю мовою не тільки на побутовому рівні, але й в публічній та державно-правовій сферах. Таким чином, Реформація як широкий релігійний та суспільно-політичний рух, а не соціально-економічні передумови, стала основним чинником пробудження та поступової інтродукції писемно-мовної ідеї у концепцію етнічної емансипації.

Цілком доречно також буде додати, що реальний стан серболужицьких мов, а вони існували у вигляді регіональних діалектів, мінявся і під тиском зовнішніх обставин. Більше того, вважаємо, що лише одного виключно внутрієтнічного духовного потенціалу для збереження лужицької культурно-етнічної спільності, а тим більше для розширення процесу подальшої

духовної емансипації народу, було недостатньо. Для лужицьких сербів німецька Реформація як широкий надетнічний суспільно-політичний рух, наступна німецька раціонально-гуманістична ідея привнесли до середовища таких лужицьких інтелектуалів, як Мень, Моллер, Шерах, Френцель, етикорелігійні переконання, які вплинули не тільки на процес еволюції серболужицьких мов, але й на саме ставлення до власної мови. Тому не випадково, що мова стала одним з перших пунктів ідеологічної програми серболужицького пробудження, а з часом – незмінним пунктом у парадигмі етнічного збереження та розвитку, визнавалася основою формування культури та ідентичності народу.

Об'єктивність появи мовної ідеології в природі лужицького етнозберігаючого руху, практику суспільно-політичної толерантності та релігійну терпимість у змісті парадигми власного збереження, безумовно, можна вважати обґрунтовано амбіційною етнополітичною програмою, тому що з огляду на чисельність самого серболужицького народу можливе втілення в практику етнозбереження програми активної політичної боротьби таїло в собі загрозу значних репресій з боку влади та, відповідно, перспективу повного знищення сербів. Іншими словами, в природі змісту концепції серболужицької етнічної емансипації внутріполітичні аспекти, на відміну від мовних, у цей період лужицької історії об'єктивно не могли визначати основну сутність етнозберігаючої програми.

Складовими частинами етнозберігаючої парадигми лужицького народу у цей час стали мовні ідеології в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації, практика суспільно-політичної толерантності та релігійна терпимість у змісті програми, що, безумовно, можна вважати консервативною, але все ж оптимально зваженою політичною програмою етнічного руху. При цьому, саме духовний мімезис з боку лужицьких інтелектуалів до німецьких, а потім і вплив «німецького націоналізму» стали спонукальним чинником для усвідомлення сербами необхідності збереження своєї етнічної специфіки. Відповідно до світоглядних зразків ідеї німецької національної консолідації з неминучістю підштовхували лужичан у бік емансипації етнокультурного і, не в останню чергу, власного мовно-літературного контексту. При цьому останній відіграв визначальну роль не тільки на епохальному етапі духовного пробудження, але в кінцевому підсумку сформував спочатку ідею регіональної відмінності, а потім і забезпечив збереження та розвиток серболужицької етнічної специфіки.

Своєрідність процесу формування лужицької етнозберігаючої ідеології полягає в тому, що в її змісті, конкретно в співвідношенні культури та історії, перше має перевагу над другим. Фактично, завдячуючи культурі, серболужичани ідентифікували себе етнічно протягом багатьох століть. Лужицьке пробудження – це своєрідний германо-слов'янський симбіоз, у якому співіснували соціальна ідеологія титульного етносу та філософія національного самозбереження.

Таким чином, можна констатувати: до початку XIX ст. на фоні процесу модернізації та поширення принципу національності в Німеччині у серболужичан формувалася досить еkleктична парадигма власного етнозбереження. У ній поєдналася програма власного етнічного збереження із вимушеною необхідністю враховувати суспільно-політичне та культурне німецьке

оточення. Цілком логічно, що до наявних політичних умов лужицькі духовні діячі виходили із культурного завдання своєї етнозберігаючої програми, а ставка на розвиток етнічної свідомості робилася на мову.

Список використаних джерел

1. Бобровский, МК., 1825. 'Краткая записка из путешествия по Верхней Лужице', *Вестник Европы*, №4, с.252–264. // Bobrovskij, MK., 1825. 'Kratkaja zapiska iz puteshestvija po Verhnej Luzhice', *Vestnik Evropy*, №4, s.252–264.
2. 'Бодянський О. – Максимовичу М. Лист. 18.02.1835', *IP НБ НАН*, Ф.53 (Архив Данилова), арк.5–7. // 'Bodjans'kij O. – Maksimovichu M. List. 18.02.1835', *IR NB NAN*, F.53 (Arhiv Danilova), ark.5–7.
3. Bogusławski, Wilhelm Józef, 1861. 'Rys dziejów serbo-luzickich', [Online], Petersburg: *Naklady autora*, 352 s., Mode of access: <http://books.google.de>.
4. Enchiridion Vandalicum: Ein Niedersorbisches Sprachdenkmal indem Jahre 1610 / Andreae Thareus. Herausgegeben und mit einer Einleitung undwiss. Kommentaren versehen von Heinz Schuster-Šewc, Bautzen: Domowina-Verlag, 1990, 304 s.
5. Hórnik, M., 1880. 'Wutworjenjenašesjespisownejerče a jejezbliženje z delnjoserbskej', [Online], *ČMS*, L. LXXXIII, s.155–164, Mode of access: <http://www.serbski-institut.de/pdf>
6. 'Hórnik, Michał: Serbska přisaha, pomnikryče z třečeještwórće 15. Lětstotka', [Online], *ČMS*, 1875, L. XXVIII, s.49–53, Mode of access: <http://digital.slub-dresden.de>.
7. Jordan, JP., 1841. 'Grammatikder wendisch-serbischen Spracheinder Oberlausitz', [Online], Prag: Ehrlich, 24 s., Mode of access: <http://books.google.ru/books>.
8. Schmalzer, Johann Ernst, 1841. 'Mały Sserb, aby, Serske a njemskeromlownenja', [Online], BudyšinWellersche Buchhandlung, 163 s., Mode of access: <http://play.google.com/store/books/details>
9. Smolef, J., 1864. 'Přeměnenjaserbskejeryčewotž do 16 lětstotka*Lužičan*, №5, s.24–25.
10. Smoljar, JA., 1917. 'Autobiografija. Wudał A. Černý', [Online], *ČMS*, Let. LXX, 23 s., Mode of access: <http://www.skripta.info/pdf>.
11. Walde, Martin. Ж. 'Katholisches versus evangelisches Milieubeiden Sorben', [Online], *LětopisČo.53w.2*, s.15–28, Mode of access: <http://www.serbski-institut.de/pdf>

Bevzyuk E. V., dr. of Sciences (History), Associate Professor, Uzhhorod National University (Ukraine, Uzhhorod), evbevzyuk@gmail.com

Linguageas a factor of conservation of the Lusatianethnos

The research of different aspects of a history and culture of the slavs is a complex branch of science. Along with the historical problems, it includes linguistics, literature–study, ethnography and other social studies. In the light of the past and present, the analysis of the Slavonic ethnos has sufficient scientific traditions, which arised from the end XVIII – beginning of XIX centuries. That's why, the named research is devoted to the following problems.

Keywords: nation, Slavs, Lusatian Serbs, idea, ideology, revolution, empire, national policy, sources, archives, Germany.
